

SOPRANO

ІСТОРІЯ ЗАБУДОВИ МІСТА ПРОСКУРОВА

(НИНІ – ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

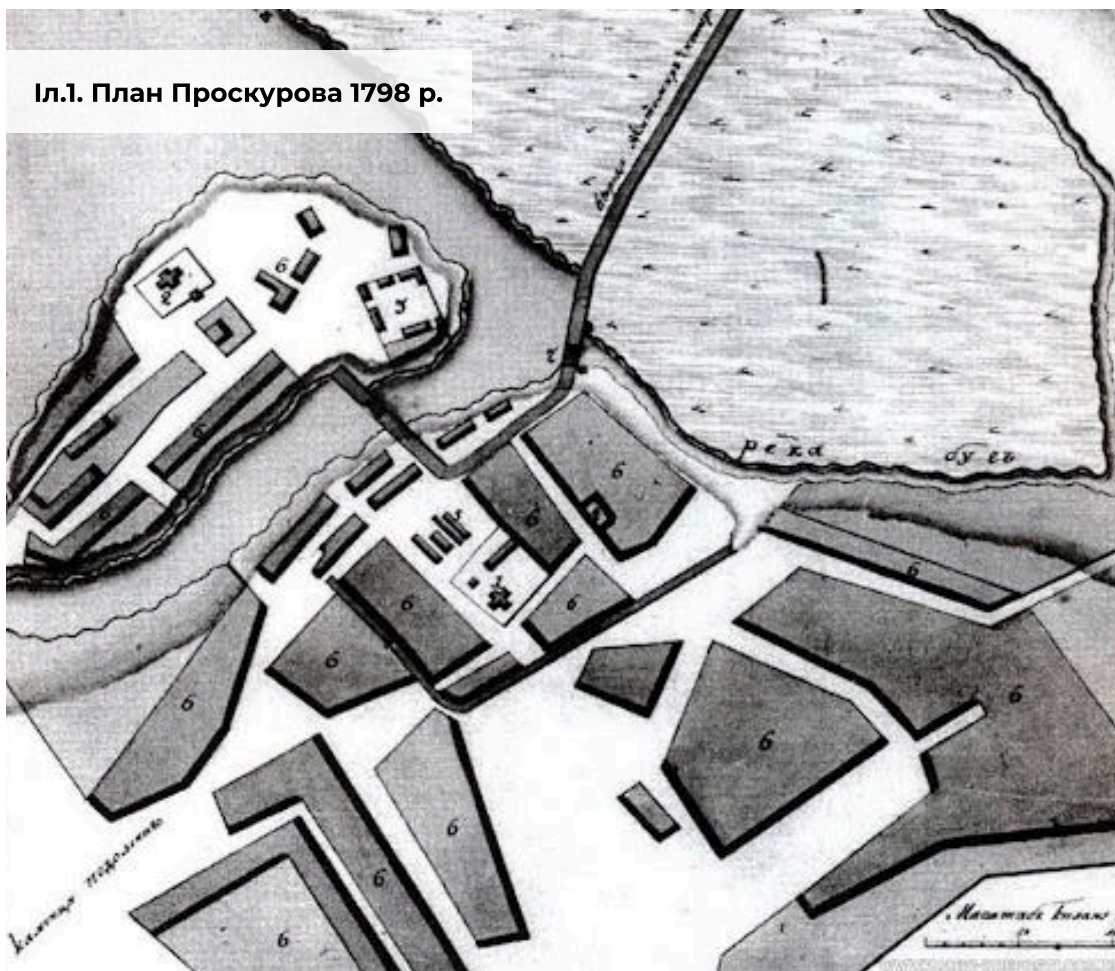
Місто Хмельницький веде свою історію від невеличкого поселення Плоскирів, що виникло при впадінні річки Плоскої до Південного Бугу (Бог, Буг) та вперше згадується 1431 року. Вже у другій половині XVI ст. Плоскирів отримав міський статус (магдебурзьке право), став центром староства, певний час мав замок і міські укріплення. Згодом був період занепаду міста (друга половина XVII ст.), згодом період відродження – з початку XVIII ст.

З давньої історії міста зберіглось не так багато джерел – переважно юридичні та фіскальні документи, фрагментарні згадки, загальний картографічний матеріал. Проте, жоден з документів XV-XVIII ст. не дає нам вичерпних свідчень про забудову Плоскирова, адже протягом названих століть вона велась здебільше хаотично та з нестійких матеріалів (дерево, глина). Це підтверджують найдавніші плани міста кінця XVIII – початку XIX ст., які були складені в перші роки після приєднання 1793 року Поділля до Російської імперії. Плоскирів у 1795 році отримав статус повітового центру новоствореної Подільської губернії та змінив назву на Проскурів.

Перша половина XIX століття: пожежа дає поштовх до розбудови

Відомості стосовно характеру забудови Проскурова наприкінці XVIII – на початку XIX ст. подають плани міста. Перший, найдавніший з відомих планів Проскурова, був виконаний у 1798 році під час підготовки камерального опису повіту (див. іл.1), другий план зроблений повітовим землеміром Дятловим 1800 року (див. іл.2). Обидва плани складені майже одночасно, отож є практично ідентичними, але з певними відмінностями у деталізації об'єктів.

Іл.1. План Проскурова 1798 р.

Іл.2. План Проскурова 1800 р.

На початку ХІХ ст. Проскурів, який хоча й мав статус повітового центру, був містом маленьким та не мав регулярної забудови. Дельта річки Пłosкої при впадінні до Бугу утворювали природний видовжений острів. Причому Буг, перегороджений греблею трохи далі по течії, утворював поруч з островом великий став. Острів мав назву – «Кемпа» або «Старе місто» та мав щільну забудову (показана на планах 1798 та 1806 рр.). На ньому мешкали переважно представники польської громади міста. Домінуючою спорудою на острові був парафіяльний костьол Св. Анни, який на початку ХІХ ст. перебував у ветхому стані.

У 1801 році його настоятель ксьондз Войцех Юрковський та парафіяни розпочали збір коштів на перебудову дерев'яного костьолу на мурований. Кошти збиралися не один рік, і більшу частину грошей вніс поміщик села Книжківці Мацей Журавський. Того ж 1801 року старий дерев'яний костьол розібрали, ікони та інше начиння перенесли у розміщену поруч капличку, а вже 1808 року розпочали мурувати нове приміщення храму. Завершили будівництво костьолу лише 1821 року. Його архітектурне вирішення скромне – базиліка, головний фасад вирішений у барокових формах, пожвавлений ритмом пілястр та ніш зі фігурами святих, а також розвинутим фронтоном із кам'яними вазами (див. іл.3).

**Іл.3. Костьол Св. Анни
1801-1821 рр. (не зберігся).
Поштова картка 1900 р.**

У планувальній структурі острова виокремлюється площа, на якій розміщувалися згаданий костьол Св. Анни, будівля ратуші та урядовий будинок. Останній був доволі великим та міцним, збудований наприкінці 80-х років XVIII ст. коштом Констанції Чарторийської, дружини плоскирівського старости Анджея Замойського, для потреб початкової католицької школи та притулку жебраків, які діяли при костелі. Проте, у 1796 році цей будинок за розпорядженням губернської влади був відданий у користування урядовців новоствореного Проскурівського повіту (городничого та ін.).

Від площі у східному напрямку йшла вулиця (нині – вул. Староміська), що з'єднувала острів з «материковою» частиною міста. Для зручного сполучення через Плоску був споруджений довгий міст, замість якого ближче до середини XIX ст. була насипана земляна гребля.

«Материкова» частина на планах обмежена позначенням земляних валів – залишків стародавніх міських укріплень, що зберігались принаймні до останньої чверті XIX ст. Ще з середини XVI ст., коли Плоскирів отримав міські права, тут почав формуватися торгово-ремісничий центр. В ньому осіли здебільше євреї-ремісники та торговці, які тікали на землі Поділля від нищівних релігійних війн, що вирували в Західній Європі. Вулиць у цій частині міста фактично не існувало, забудова була хаотичною, серед якої на планах виокремленні будівлі синагоги та православної церкви.

Перед церквою був торговий майдан, який оточували дерев'яні та муровані лавки. Східна околиця міста проходила приблизно по лінії теперішньої вулиці Проскурівського підпілля, а його південною межею було перехрестя поштових доріг на Летичів (нині – вул. Проскурівська) та на Кам'янець (нині – вул. Кам'янецька).

На плані 1800 р. на цьому перехресті позначене «казенное каменное строение, в сем казначейство» – повітове казначейство (див. іл.4). Відомо, що збудували його у 1798-1799 роках на кошти від проскурівського маєтку графа Івана Гудовича, тодішнього військового губернатора Поділля. Вів будівництво шляхтич Ян Климкевич – довірена особа графа. Згодом, наприкінці вже ХІХ ст. для казначейства збудували іншу будівлю (по вул. Мільйонній, нині – Героїв Майдану).

Іл.4. Перша будівля казначейства 1798-1799 рр.
(не зберіглась). Фото 1950-х рр.

Кам'янецька дорога проходила скрізь місто у північному напрямку до греблі, далі перетинала Буг та йшла через село Заріччя вже як дорога на Старокостянтинів. На бузькій греблі позначені водяні млини – два із чотирьох міських млинів. Інші два знаходились у приміських урочищах – Ракове та Дубове. Зазначимо, що бузька гребля була найдавнішою гідротехнічною спорудою міста, а міські урядовці уважно стежили за її станом, періодично ремонтуючи. Зокрема, у 1802-1810 роках був споруджений новий міст і заново насипана гребля (див. іл.5).

Іл.5. Гребля через Буг. Вид на єврейські квартали.
На ближньому плані – млини. Поштова картка 1900 р.

19 липня 1822 році сталося найбільше лихо для Проскурова XIX ст. – пожежа, яка повністю знищила майже всі споруди міста (у т.ч. православний храм Різдва Богородиці, міські крамниці, два бузьких млини та ін.).

Як було зазначено у листах місцевої влади до вищих інстанцій: «... по причине загоревшегося в городе Проскурове еврейского дома и бывшего в то время сильного ветра, в один час распространился по всему городу сильный пожар и все бывшее того города домовое и прочее строения совсем погорели». Від вогню не постраждала лише «острівна» частина міста, а от «материкова» частина з єврейськими кварталами вигоріла дощенту. Саме це лихо дало поштовх докорінної перебудови міста.

За розпорядженням виконуючого обов'язки Подільського цивільного губернатора графа Миколая Грохольського від 5 серпня 1822 році до згорілого Проскурова був відряджений губернський землемір Вікентій Рудлицький з двома повітовими землемірами.

За короткий час вони розробили проектний план забудови міста, який 22 листопада 1822 році подали на затвердження. Ухвалений 29 листопада на місцевому рівні та доопрацьований у Петербурзі головним містобудівничим імперії архітектором Вільямсом Гесте, генеральний план забудови Проскурова був затверджений 22 січня 1824 року імператором Олександром I (див. іл.6). Таким чином, Проскурів став першим серед міст Подільської губернії, для якого був розроблений генеральний план забудови. Набагато пізніше були розроблені та затверджені імператором плани інших міст: у 1839 році – Вінниці та Летичева, у 1845 – Кам'янець-Подільського.

Іл.6. Генеральний план Проскурова 1824 р.

Для складання плану Проскурову В. Рудлицьким та В. Гесте була застосована популярна на той час прямокутно-променева структура планування. За нею місто отримало чіткий поділ на вулиці, вся міська територія була розбита на 31 квартал та 403 садибні ділянки. Була приблизно збережена структура старої частини міста, й разом з тим заплановане розширення міста у східному (вздовж Летичівської поштової дороги, нині – вул. Проскурівська) та південному (вздовж Кам'янецької дороги) напрямку. Ці східно-південні межі міста були окреслені напівкільцем бульвару (нині вул. Героїв Маріуполя – Європейська – Свободи) та ровом. Згідно плану була визначена інша головна торгова площа міста – Хлібна (нині – квартал з кінотеатром та сквером ім. Шевченка). Також план нормував типи забудови: одним кольором були позначені квартали «под каменные строения», іншим – «под деревянные и прочие строения». До плану були додані збірки проектів рекомендованих типових фасадів будинків, з яких забудовники повинні були вибирати для будівництва один із варіантів фасаду споруди. «Зразкові» фасади для забудови приватними будівлями міст всієї Російської імперії були розроблені столичними архітекторами Вільямсом Гесте, Луїджі Руска та Василем Стасовим в 1809-1812 роках та видані окремими альбомами.

Таким чином, місто вперше отримало перспективний план забудови, за виконанням якого пильно стежили місцеві чиновники та поліція. Місто поволі почало відроджуватись після пожежі. До липня 1827 року проскурівчани побудували 150 єврейських та 72 християнських будинки. З 1830 року почали забудовуватися квартали високої частини Проскурова, що розміщувалася на південь від поштової дороги на Летичів, яка на заході обмежувалась Кам'янецькою дорогою, а на півдні та сході півкільцем Бульвару. Все це будівництво йшло за проектами із згаданих вище альбомів 1809-1812 років, які пропонували 225 «зразкових» фасадів, але у Проскурові з них було використано лише близько двадцяти.

Найчастіше мешканці обирали проекти невеличких будинків із скромним архітектурним оформленням, за якими можна було спорудити й мурований, й дерев'яний будинок (див. іл.9-10). Ремісники, торговці, нижче чиновництво віддавало перевагу надавали проектам №87 (із четвертого альбому) – «мелочная лавка на один отвор», № 9 і 10 (із третього альбому) – одноповерхові дерев'яні будинки на три та п'ять вікон по головному фасаду. Купецтво та промисловці обирали переважно проекти №39 (із першого альбому) – будинок мурований або дерев'яний на фундаменті, №23 (із першого альбому) та №86 (із другого альбому) – двоповерхові будинки «каменные или деревянные на погребном этаже» (див. іл.7). Проскурівські інженери-техніки та землеміри, які складали місцевим домовласникам проекти будівель, активно використовували альбоми «зразкових» фасадів для проектування різних типів будівель: заїжджих дворів, житлових будинків, крамниць (див. іл.8).

Іл. 7. Типові «зразкові» фасади 1809-1812 рр.:

/01 «Фасад №87: мелочная лавка на один отвор»

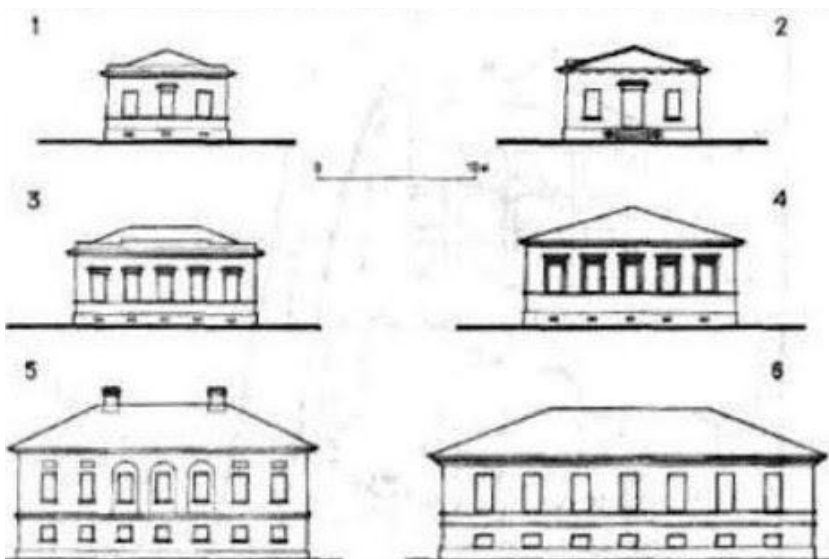
/04 «Фасад №9: дом деревянный на пять окон»

/02 «Фасад №10: дом деревянного строения на три окна»

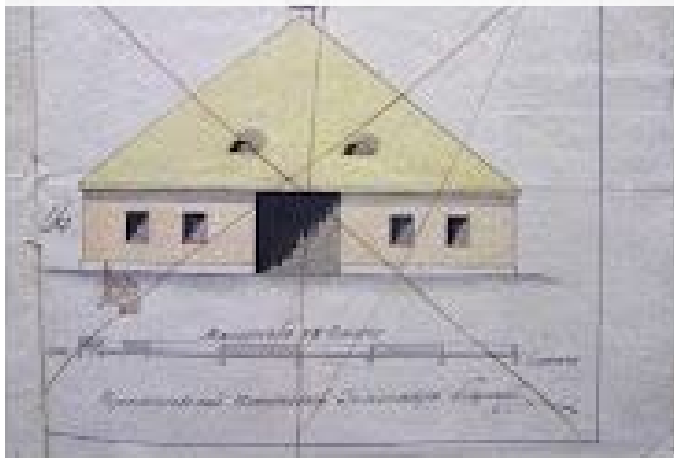
/05 «Фасад №23: дом каменный или деревянный на погребном этаже, на семь окон»

/03 «Фасад №39: дом каменный или деревянный на фундаменте, на пять окон»

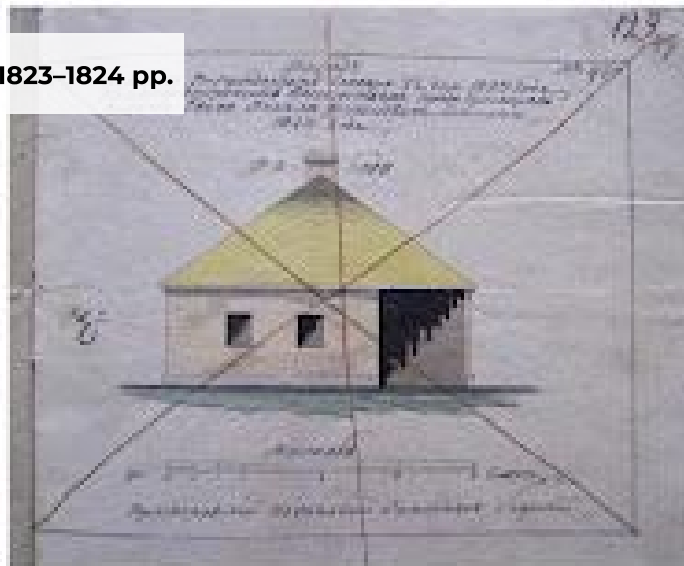
/06 «Фасад №86: каменный или деревянный дом на погребном этаже»

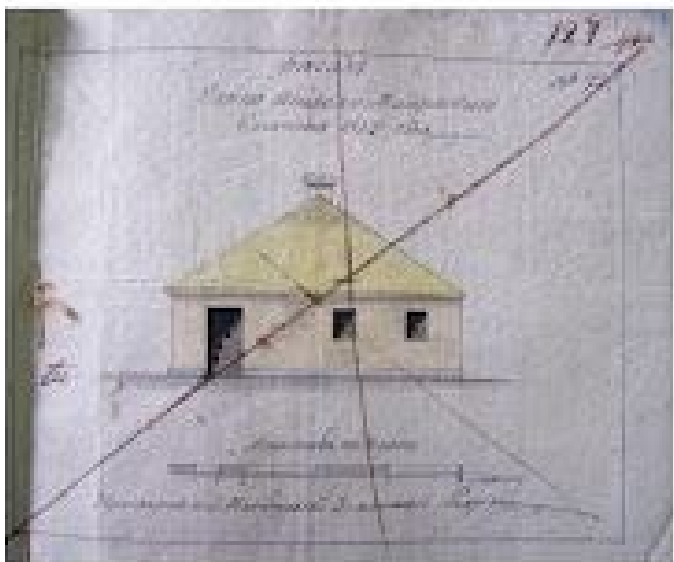
Іл. 8. Фасади будинків у Проскуріві складені у 1823–1824 рр.

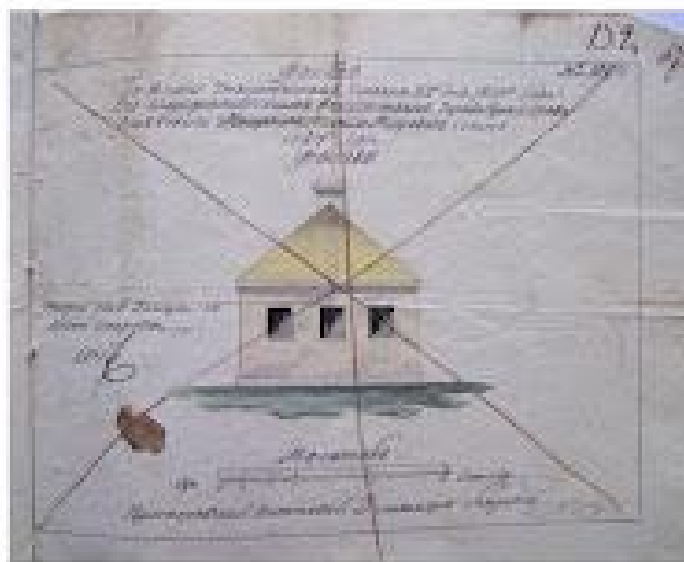
Фасад №69. Заїжджий (постоялий) двір

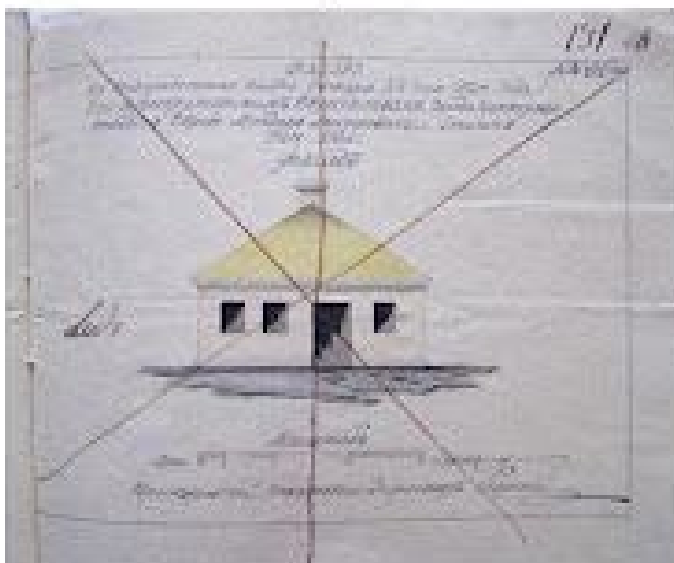
Фасад №93. Заїжджий (постоялий) двір

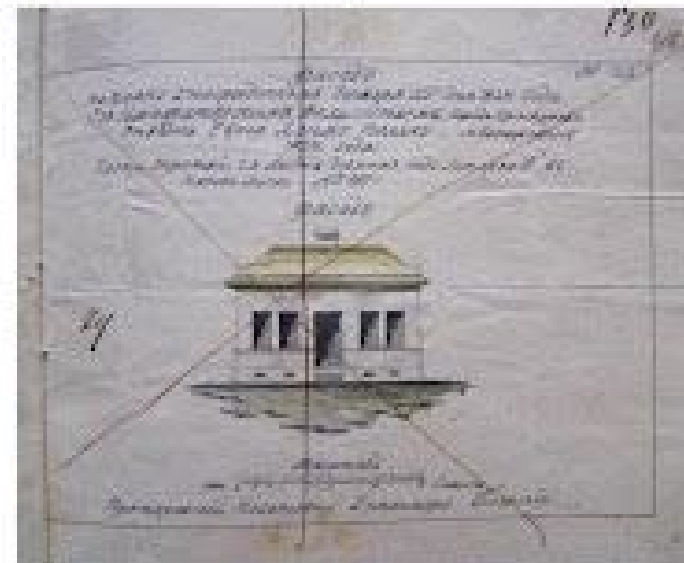
Фасад №73. Житловий будинок

Фасад №100. Житловий будинок

Фасад №116. Житловий будинок

Фасад №122. Крамниця

Як бачимо рекомендовані «зразкові» фасади були виконані у надзвичайно спрощених формах, без декору та особливих архітектурних рішень.

Отож після пожежі Проскурів забудовувався здебільше доволі примітивними типовими будинками. До нас дійшли фотографії такої забудови, яка переважала здебільше у Старому місті, єврейських прибузьких кварталах та прилеглих до них вулицях.

Будинки були дерев'яними або цегляними з тинькуванням та побілкою (див. іл.9).

Іл.9-1. Квартал по вул. Бузькій. Фото 1920-х – 30-х рр.

Іл.9-2. Голярня (перукарня) на початку вул. Соборної. Фото поч. XX ст.

Іл.9-3. Вул. Свободи,58. Фото 1950-х рр.

Деякі домовласники намагались самотужки якомсь «прикрасити» фасади. Бідніші використовували пофарбування – білим робили імітацію пілястр та віконних і дверних лиштв, а площину стін – блакитно-синім (див. іл.10).

Іл.10-1. Єврейські квартали. Фото 1920-х – 30-х рр.

Іл.10-2. Єврейські квартали. Фото 1920-х – 30-х рр.

Іл.10-3. Вул. Реміснич (нині – вул. Вайсера).
Фото 1920-х – 30-х рр.

Більш заможні домовласники додавали на фасади ліпні елементи архітектурного декору, виокремлювали вхід колонами та портиками (див. іл.11).

Іл.11-1. Вул. Кам'янецька, 20. Фото 1985 р.

Іл.11-2. Вул. Кам'янецька, 46. Будинок купця Горенштейна. Фото поч. XX ст.

Іл.11-3. Міщанський будинок по вул. Свободи,68. Фото 2007 р.

З часом деякі з цих будинків перекошились, обросли прибудовами та добудовами, набуваючи жахливого вигляду (див. іл.12). У середині XX ст. фактично уся забудова таких кварталів пішла під знесення.

Іл.12-1. Квартал поблизу вул. Соборної. Фото поч. XX ст.

Іл.12-2. Провулок в районі вул. Ремісничої та Соборної. Фото 1920-х – 30-х рр.

Іл.12-2. Вул. Ремісника (нині – Вайсера). Фото 1920-х – 30-х рр.

Але, крім житлового будівництва, у першій половині XIX ст. у Проскурові розгорнулось спорудження промислово-торгових, громадських та інших об'єктів.

Зокрема, у 1828-1831 роках була перебудована бузька гребля, на якій спорудили нові шлюзи і міст через Буг. Одночасно, у 1827-1832 роках орендар двох міських бузьких млинів купець 3-ї гільдії Йосип Блехман та його син Іцко спорудили на греблі, поруч зі старими згорілими, два нових млина. Будівництво обійшлося у 36225 руб.

На початку 30-х років XIX ст. розпочалося формування нової торгової площі, яка отримала назву – Хлібна. На ній побудували просторі крамниці та склади (провіантські магазини), влаштували місця для торгівлі з возів. Хлібна площа стала місцем проведення щорічних ярмарок. У перспективі на цій площі планували збудувати великий православний собор, але цю ідею не реалізували із-за нестачі коштів. Натомість, коли наприкінці XIX ст. торгівлю з площі перенесли в інше місце, її територію засадили деревами та облаштували тут перший у місті парк – міський сад (нині – сквер імені Шевченка).

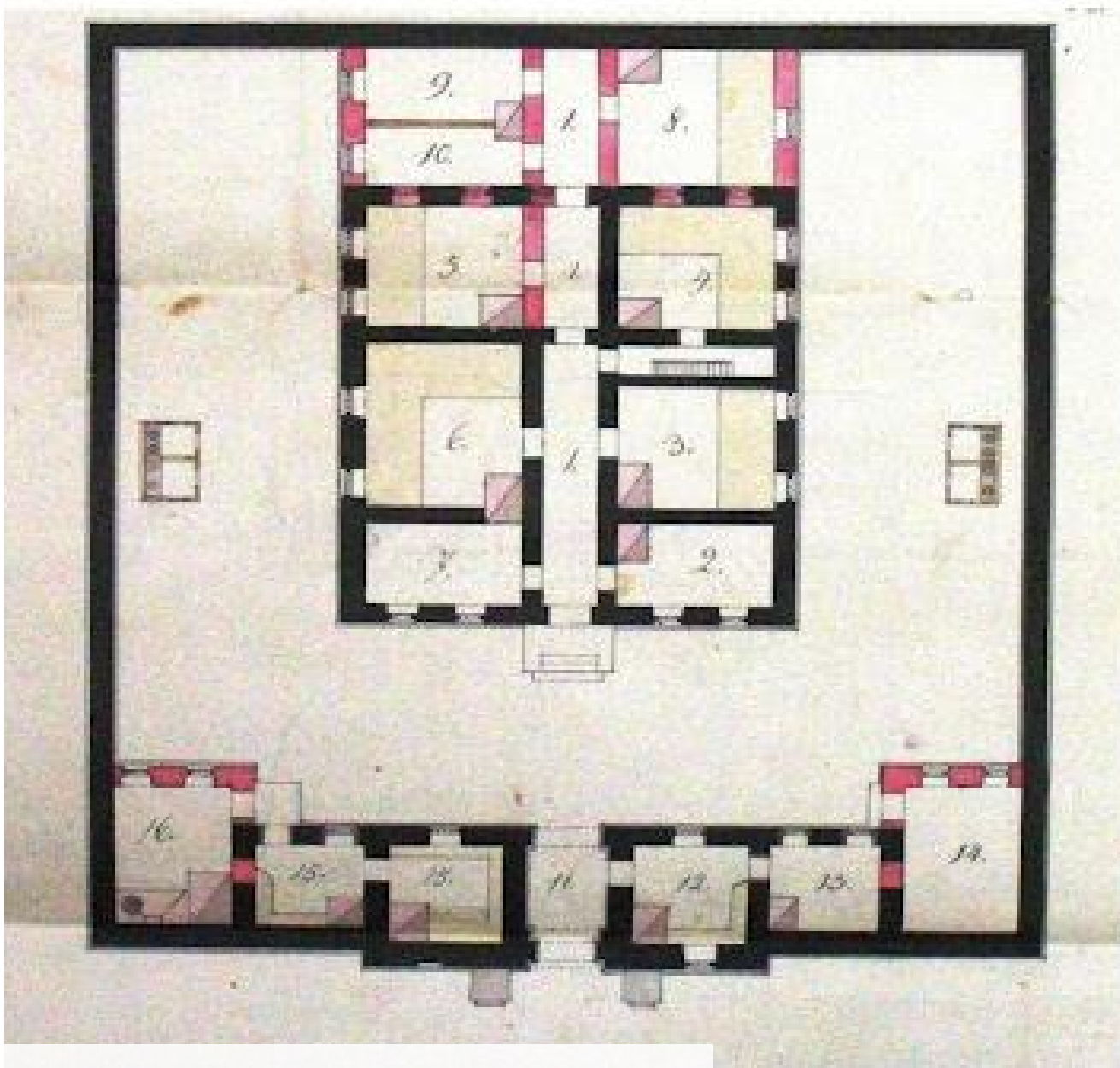
У 1829 році адміністрація Подільської губернії затвердила кошторис на будівництво (перебудову) повітового тюремного замку (в'язниці) у Проскурові. За короткий строк (рік) місцевий підрядник – Мошко Горенштейн виконав усі роботи з повної перебудови в'язниці по вул. Кам'янецькій, про що 20 грудня 1830 року був складений приймальний акт. Підрядник виконав усі роботи якісно та вклався у визначений загальний кошторис у 8265 руб. 77 коп. Будівництво було виконане за «Зразковим проектом повітового тюремного замку», розробленим на початку XIX ст. столичним зодчим Андрієм Захаровим та реалізованим у багатьох містах імперії.

Відтепер Проскурівський повітовий тюремний замок мав просторе приміщення з окремими камерами для малолітніх злочинців, карних злочинців (2 камери), боржників, для тих, хто здійснив легкі злочини, жіноче відділення з камерами для повнолітніх та малолітніх, а також лазарет. Навколо цієї будівлі було подвір'я, яке оточував високий паркан, в'їзд до замку був через браму з прибудованими по боках адміністративно-господарськими корпусами. У такому вигляді в'язниця зберігалась фактично до середини XX ст. (див. іл.13-14), коли була перебудована.

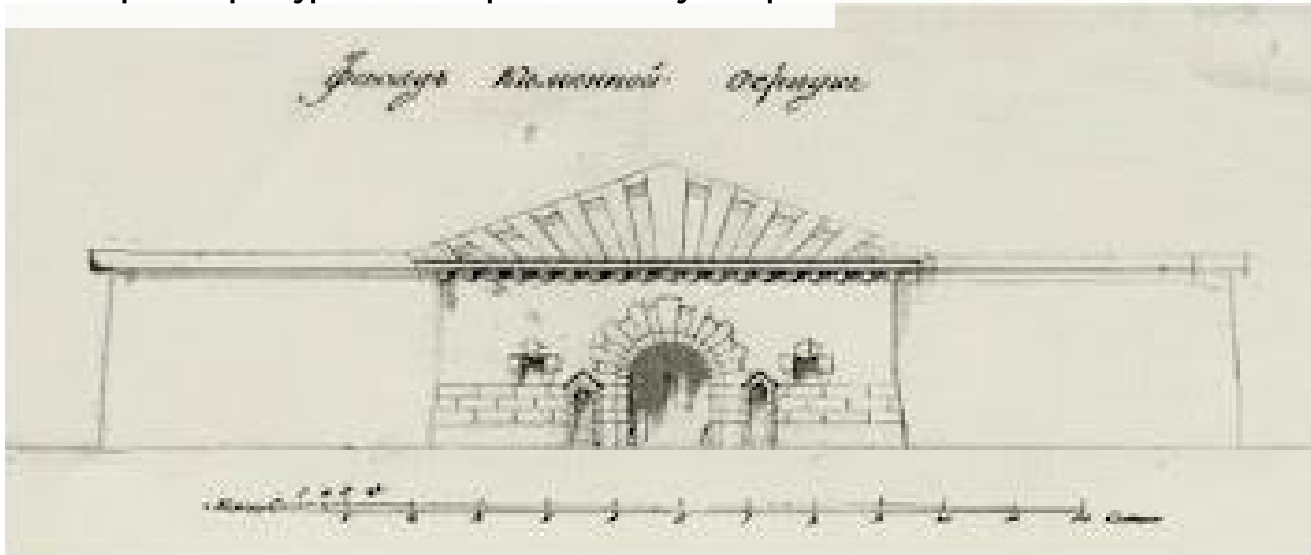

Іл.13. Проскурівська в'язниця (нині перебудована, діє СІЗО). Фото 1936 р.

SOPRANO

Іл.14. Проект Проскурівського тюремного замку 1830 р.

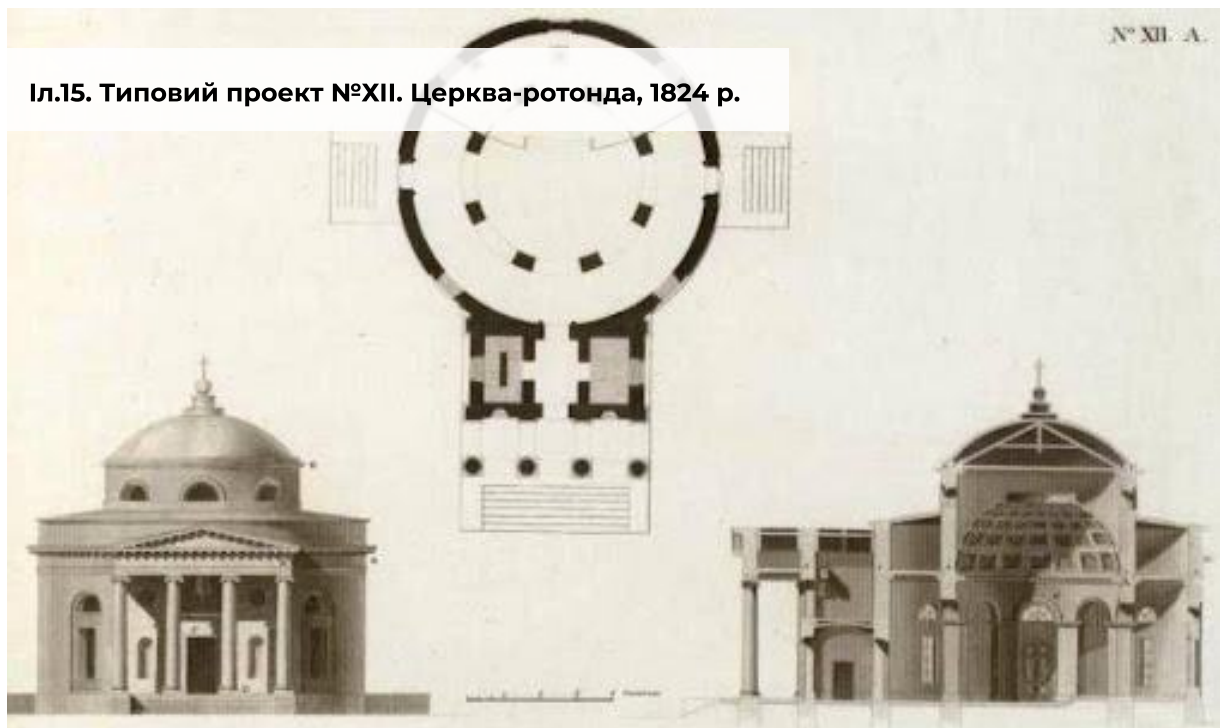
Й нарешті, у 1835-1837 роках спорудили на місці згорілого у пожежі 1822 року дерев'яного православного храму муровану соборну Різдво-Богородицьку церкву, яка прикрасила головну на той час площу міста.

Розробити проект «новой каменной церкви с колокольней» спочатку взявся подільський губернський архітектор Пантелеймон Корбелецький. 14 квітня 1831 року розроблені ним креслення були направлені в Святіший Синод на затвердження. Синод переслав креслення на розгляд Будівельного комітету МВС. Фахівці комітету не схвалили розроблений подільським архітектором проект, натомість запропонували інші креслення, які й затвердили 29 липня 1831 року.

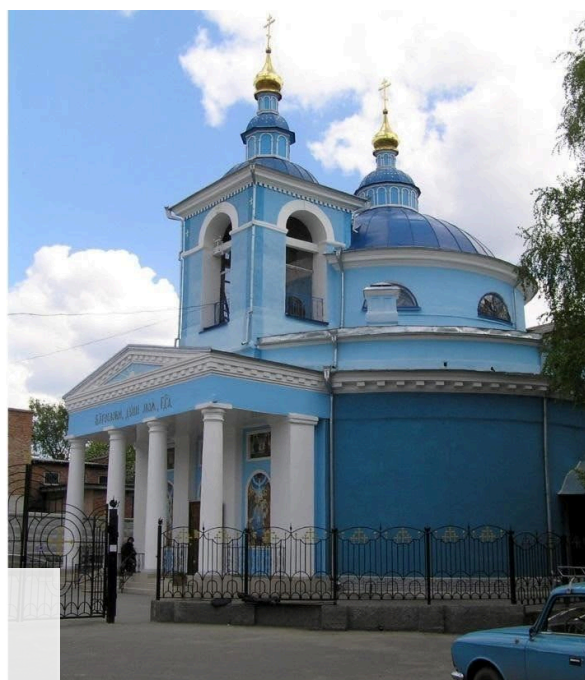
За основу був взятий типовий проект №XII із «Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей», складений у 1824 році петербурзькими архітекторами Андрієм Михайловим та Йосифом Шарлеманом – храм-ротонда у формах класицизму (див. іл.15). До цього типового проекту додали лише надбудовану дзвіницю з проекту №XI. Таким чином, наприкінці 1831 року проект соборної Різдво-Богородицької церкви кошторисом 78594 руб. 80 коп. надійшов у Подільську губернію для реалізації. Але, одразу постала проблема фінансування – ані єпархія, ані міська влада Проскурова таких коштів не мали.

Лише після кількарічного листування з різними столичними відомствами, було вирішене питання фінансової допомоги від держави у 60 тис. руб. Це дозволило у 1835 році розпочати будівництво собору, а вже 15 травня 1837 року він був освячений.

Площу навколо храму оточувала цегельна огорожа з брамою, які розібрали у першій половині XX ст. Натомість, сам храм до наших днів зберігся фактично без змін (див. іл.16).

Іл.16. Собор Різдва Богородиці на поштівці початку XX ст. та на фото початку XXI ст.

На завершення розділу, слід зазначити, що відбудова міста після пожежі сприяла розвитку виробництва вогнестійких будівельних матеріалів. Перший в Проскурові цегельний завод заснував міщанин Лейзор Котляр ще до пожежі – у 1820 році. Попит на цеглу, призвів до відкриття у 1830 році ще одного заводу – його заснував купець Меєр Горенштейн. Також у місті з'явилися підприємства з виготовлення черепиці, якою після пожежі вимагали покривати дахи замість очерету і соломи.

SOPRANO

ДРУГА
ПОЛОВИНА
XIX СТОЛІТТЯ:

РОЗБУДОВА ПОЧИНАЄТЬСЯ

Проте, незважаючи на зрушення у планувально-будівельній справі, появі окремих великих новобудов, Проскурів до 60-х років XIX ст. так і залишався містом, де переважали дерев'яні та глинобитні будівлі, а вулиці були без бруківки та тротуарів. Загальний процес розбудови міста згідно прийнятого 1824 року перспективного плану йшов надзвичайно повільно. Причин тому було декілька. Передусім, протягом першої половини XIX ст. Проскурів перебував у соціально-економічній стагнації. Слабкий міський бюджет, безгрошів'я місцевих домовласників, нерозвинута промисловість – все це не давало можливості покращити міську забудову та комунікації. Характер забудови Проскурова яскраво висвітлюють статистичні відомості за 1866 рік, які вказують наступне: у місті з населенням 7172 мешканців було без урахування храмів 835 будівель, з яких 705 дерев'яних (627 житлових будинки, 77 крамниць, 1 складське приміщення) та 130 мурованих (97 житлових будинки, 2 складських приміщення, 31 крамниця). Тобто частка мурованої забудови складала лише 15,6%.

Покращення забудови Проскурова стало можливим лише у другій половині XIX ст. під впливом загальнодержавних буржуазних реформ 1860-70-х років, і передусім після впровадження Міського положення 1870 року. Міська реформа сприяла розвитку капіталістичних відносин та модернізації міст, що призвело до позитивних соціально-економічних і демографічних зрушень.

Другий чинник, який вплинув на соціально-економічне зростання Проскурова та спроможність розбудови міста – прокладання у 1870 році залізничної лінії Жмеринка – Проскурів – Волочиськ, яка з'єднала місто з Києвом, Одесою, країнами Європи. Поява залізниці внесла свої корективи в архітектурно-планувальний розвиток міста: спорудження залізничної станції з вокзалом, розташованої на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток Проскурова на схід, а в подальшому призвело до зростання всієї площі забудови.

Був розроблений план розширення території міста в напрямку залізничної станції, за яким вулиця Олександрівська (нині – Проскурівська) була продовжена до вокзалу та в 1871 році забрукована.

Важливим етапом у розвитку Проскурова стало затвердження у 1873 році перспективного плану розвитку та урегулювання міста, який враховував прокладання через місто залізниці. На основі цього плану у 1888 році землемір Подільської Палати державних маєтностей В. Осецький на замовлення Проскурівської міської думи складає новий перспективний план (див. іл.17), за яким визначається подальші пріоритети у забудові міста – у східному напрямку (уздовж залізниці) прокладаються нові вулиці, поблизу станції Проскурів та за лінією залізниці розплановуються під забудову вільні землі (т. зв. Новий план №1 та №2), у південному напрямку (включно до передмістя Дубове) відводяться землі для військового відомства.

SOPRANO

Саме згідно Плану 1888 р. прокладено нові вулиці – Велика Вокзальна (нині – Шевченка), Мала Вокзальна або Глуха (нині – Пилипчука), Новобульварна (нині – Івана Франка), розплановані вулиці у передмісті Дубове та обох Нових планах.

Поява залізниці сприяла розвитку економіки, особливо наприкінці XIX ст. Стали до ладу великі промислові підприємства, місто стало найбільшим торговим центром Подільської губернії. Сприяло бурхливому розвитку міста розквартирування в Проскурові військових частин та створення великої військової залоги, що було обумовлено вигідним стратегічним розташуванням міста поблизу державного кордону. Для потреб залоги наприкінці XIX – на початку XX ст. було споруджено комплекс міських казарм (поблизу залізниці) та два військових містечка (у передмісті Дубове).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. значні зміни відбулися й в інших сферах життя міста. Місто забудовується цегляними будинками, вулиці вкриваються бруківкою, встановлюються газові ліхтарі, з'являються готелі, ресторани, відкриваються нові навчальні заклади, театр, бібліотека, прокладається телефонна мережа, з'являється електрика. Населення міста зросло майже у 5 разів (від 7172 мешканців у 1866 році, до 35771 – у 1909-му). Поступово центральні квартали міста все більше будували з цегли і каменю. У 1910 р. нараховувалось 2514 житлових будинків, з них мурованих – 571, змішаних (напівмурованих) – 801, дерев'яних – 912. Отже, відсоток мурованої та напівмурованої житлової забудови становив 54,6%.

SOPRANO

НА МЕЖІ XIX-XX СТОЛІТЬ:

РІЗНОБАРВ'Я СТИЛІВ

Разом із стрімким соціально-економічним розвитком на межі ХІХ – ХХ ст., формується міське середовище, забудова стає планомірною, витримуються вимоги до будівництва й оздоблення споруд, формується специфічне провінційне міське середовище та оригінальна архітектурна забудова, від якого до наших днів зберіглося чимало будинків. Міська забудова, нарешті, стає планомірною, з'являються нові вимоги до будівництва й оздоблення споруд, архітектура будівель дотримується певних стилів.

Так, у другій половині ХІХ ст. архітектори звертаються до методів історизму, відроджуючи тим самим традиції архітектурних стилів минулого – готики, ренесансу, бароко, класицизму. Інколи вони еклектично поєднували зразу декілька стилів в одній будівлі. Перші будинки доби історизму з'явилися у Проскурові в 1870-х роках, і кожен із них набув тих рис, які були до смаку їх замовникам та власникам. Чимало будівель стали знаковими для міста. Так, у неоготичних формах був споруджений залізничний вокзал станції Проскурів, проект якого у 1872 році розробив архітектор Іван Вишневецький, автор першого київського залізничного вокзалу. За проектами цього зодчого наприкінці ХІХ ст. також збудували перші вокзали багатьох станцій Південно-Західної залізниці – у Волочиську, Жмеринці, Вінниці, Бердичеві, Кодимі та ін. Як виглядав проскурівський вокзал можна побачити лише на фото та кресленнях (див. іл.18-19), адже він зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни та був розібраний.

Іл.19. Вокзал залізничної станції Проскурів. Фото 1918 р.

Необарокові елементи архітектури використав відомий київський архітектор – Кароль Іваницький, який у 1905-1909 роках для Проскурова розробив та реалізував проект нового костьолу Св. Анни (див. іл.20-21). Нажаль, величний храм до наших днів не зберігся. Його знищили у 1930-х роках під час радянської антирелігійної кампанії.

Іл.20-21. Костьол Св. Анни.
Ескіз проекту (поштівка 1905 р.)
та фото храму 1920 р.

SOPRANO

У будинках доби історизму, які до сьогодні збереглись у місті, можна простежити елементи неоготики (вул. Пилипчука, 3), неокласицизму (вул. Проскурівського підпілля, 32), неоренесансу (вул. Героїв Майдану, 38; вул. Проскурівська, 4, 6, 13, 33), ренесансно-барокові форми (вул. Героїв Маріуполя, 4), національно-романтичні риси (вул. Героїв Майдану, 64).

Зокрема, за адресом Проскурівська, 33 зберігся майже без змін двоповерховий будинок у неоренесансних формах з багатим декором, бічними аттиками, фронтоном з датою побудови, широким фризом і карнизом, який завершує парапет із цегляних стовпчиків і ажурних металевий ґрат. Нажаль, у другій половині ХХ ст. були демонтовані балкони, яке теж мали ажурне металеве оздоблення. Побудований у 1897 році місцевою купчихою Шейвою Сколецькою. Тривалий час у будівлі розташовувався готель «Петербурзький» (див. іл. 22-23) – один із найкращих у місті, в якому зупинялось чимало видатних постатей свого часу.

Іл. 22. Готель «Петербурзький», поштівка 1910 р.

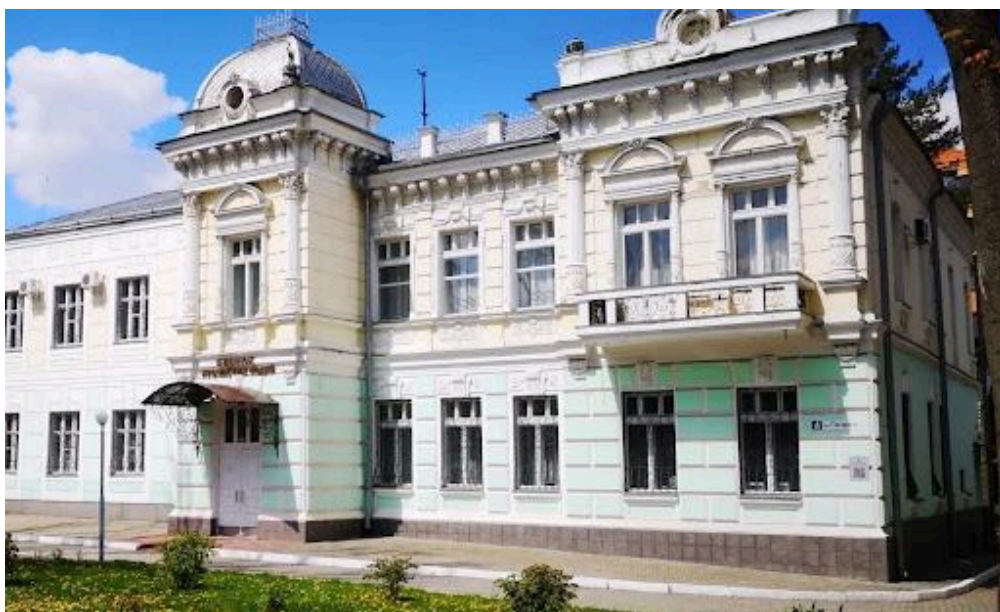

**Іл.23-24. Готель «Петербурзький» 1897 р., нині – адміністративна будівля.
Елементи декору. Фото 2019 р.**

Окрасою міста є Палац урочистих подій (вул. Героїв Маріуполя,4), який розмістився у колишньому особняку Павла Компанцева – відомого у місті лікаря та викладача Проскурівського реального училища. Збудований у 1903-1904 роках з широким використанням елементів ренесансу та бароко. Будинок надзвичайно декорований ліпними деталями, має потужний ризаліт, який на рівні другого поверху підкреслений канелюрованими колонами коринфського ордеру та увінчаний чотиригранним шатром із люкарною. Привертають увагу ажурні металеві деталі – корона шатра, ґрати на рівні даху та огорожа балкону (див. іл.25-26).

**Іл.25. Особняк Компанцева,
фото середини XX ст.**

Іл.26. Особняк Компанцева, нині – Палац урочистих подій. Фото 2021 р.

Прибутковий будинок Дерев'єєда (вул. Проскурівська,13) – одна з найпомітніших стародавніх споруд центральної вулиці міста. Побудована у 1890-х роках із застосуванням мотивів неренесансної архітектури, має два головних фасади, зрізане наріжжя з еркером на консолях, багатий ліпний декор (пілястри, сандрики, лиштви тощо), балкони з ажурним мереживом кованих ґрат (див. іл.27-28). Збудував будинок дворянин Людвіг Дерев'єєд – власник найкращої у місті аптеки (знаходилась на першому поверсі цієї будівлі), депутат міської думи, громадський діяч.

Іл.27. Будинок Дерев'єєда. На першому поверсі – аптека. Фото поч. XX ст.

Іл.28. Будинок Деревоеда.
4-тий поверх добудований
у 1960-х рр. Фото 2005 р.

Будівля колишньої Проскурівської поштово-телеграфної контори (див. іл.29-30) також була збудована на початку ХХ ст. Завдяки насиченому декору оформленому за допомогою цегляного мурування та ліпнини, елементи якого запозичено з різних стилів, серед яких простежуються неоренесансні та національно-романтичні риси, ця будівля виглядає як казковий палац. На головному фасаді домінує ризаліт парадного входу, який увінчаний високим фронтоном та куполом із шпилем. Над входом – кований балкон.

Іл.29. Поштово-телеграфна контора. Поштівка 1904 р.

Іл.30. Поштово-телеграфна контора. Нині – адмінбудівля. Фото 2005 р

Початок ХХ ст. – час будівництва споруд нового типу: універсальних магазинів, адміністративних та прибуткових будинків, вокзалів, банків, готелів. В архітектурі в той час став домінувати стиль модерн, який виник як пошук відповідної художньої форми для вимог і потреб нового часу, як метод розробки функціональних питань та використання нових будівельних матеріалів – залізобетону, металу, скла, кераміки. Ще одним здобутком нового стилю була продуманість форми й вишуканість декору як із зовні, так і в інтер'єрі. Кований малюнок балконних огорож трактувався як дивовижне рослинне мереживо, дерев'яним рамам вікон і дверей надавались криволінійні конфігурації (див.іл.31).

Іл.31. Колаж модерн: вул. Проскурівська,18, Героїв Маріуполя,18, декор на Проскурівській

SOPRANO

Провінційні архітектори Проскурова швидко засвоїли вимоги стилю і намагались використати в першу чергу максимум декоративних прикмет.

Будиночки-особняки в стилі модерн відрізнялись інтимністю, комфортом, затишком (вул. Володимирська,63, вул. Грушевського,84, 90, 95, 97; вул. Героїв Маріуполя,18, вул. Європейська,5, вул. Шевченка,7). Більшість з них були одноповерхові, садибного типу.

Яскравий приклад – особняк графині Бінецької (вул. Грушевського, 90), головний фасад якого прикрашений характерними для модерну елементами декору – поділений пілястрами, на яких ліпні рослинні орнаменти, стрічки та розетки, вікна оздоблені сандриками з ліпним рослинним орнаментом та підвіконними нішами. Будинок належить до зразків міської садибної забудови кінця XIX – початку XX ст., зберігся дотепер майже без змін (див.іл.32). Побудований на початку XX ст. на графинею Ольгою Бінецькою. Садибу оточував кований паркан, перед будинком був розбитий чудовий розарій. Цікаво, що в роки Першої світової війни (з 1914 р.) графиня Бінецька за власною ініціативою влаштувала у особняку та розташованому поруч флігелі (не зберігся) шпиталь для поранених солдатів. Причому, за пораненими доглядала особисто графиня та її прислуга, одягнувши плаття сестер Червоного Хреста.

Іл.32. Особняк Бінецької. Фото 1989 р.

SOPRANO

Ще один цікавий зразок міської садибної забудови кінця XIX – початку XX ст. – особняк купця Шильмана (вул. Грушевського, 84) – має архітектурну цінність завдяки поєднанню «цегляного стилю» з елементами модерну (див.іл.33). Споруджений на початку XX ст., належав одному з найбагатших промисловців міста Михайлу Шильману, про якого надалі буде окрема розповідь

**Іл.33. Особняк Шильмана.
Фото 1989 р.**

Одними із найоригінальніших зразків модерну є два двоповерхові особняки по вул. Грушевського 95 та 97. Перший особняк (№95) побудований на початку XX ст. у формах раціонального модерну із домінуючою кутовою частиною, що має вигляд триповерхової башти з чотиригранним загостреним шатром (див. іл.34).

**Іл.34. Особняк вул.
Грушевського, 95**

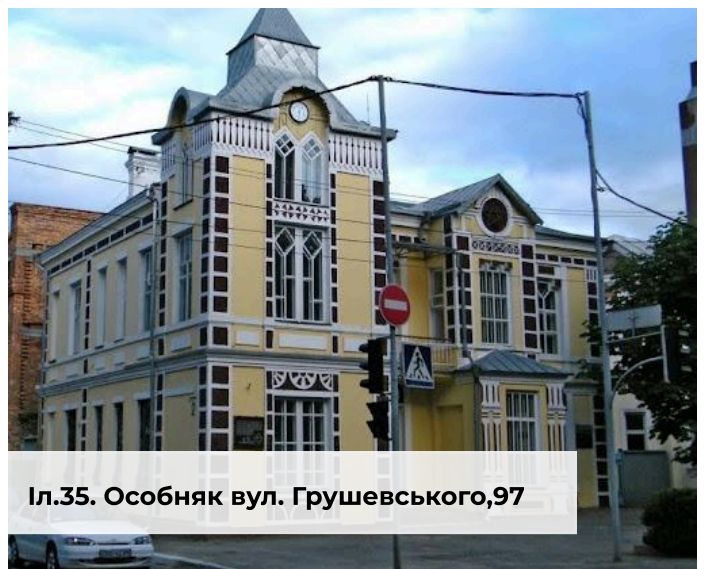
SOPRANO

Фасади оздоблені стриманим геометричним декором. Історія будинку цікава тим, що з початком Першої світової війни 1914 року він був переданий у розпорядження військового відомства Південно-Західного фронту. В роки Української революції 1917-1921 рр. використовувався різними військовими підрозділами, в період їх перебування у Проскуріві: Армії УНР (наприклад, у лютому-березні 1919 року – окремі служби Групи Січових Стрільців, командир полковник Є. Коновалець), а також підрозділами Війська Польського (у січні-лютому 1920 року – 12-ї піхотної дивізії, командир полковник М. Янушайтіс-Жегота), Червоної армії (у липні-вересні 1920 року – 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, командир В. Примаков). І надалі особняк використовувався як адміністративна будівля військовими та цивільними установами.

В архітектурі другого особняку (№97) на головному фасаді виокремлюється ризаліт, другий поверх якого має велике напівциркульне вікно та увінчує трикутний фронтон з оригінальним дерев'яним карнизом, що прикрашений схожим на штурвал колесом (див. іл.35). Старожили пригадують, що власник будинку (прізвище нажаль не знаємо) був відставним офіцером-моряком.

Іл.34. Особняк вул. Грушевського, 95

Іл.35. Особняк вул. Грушевського, 97

Більш респектабельно виглядають прибуткові будинки (вул. Проскурівська, 18, 28, 35), готелі (вул. Проскурівська, 15, 56), театр (вул. Проскурівська, 43, фасад зазнав перебудов у середині ХХ ст, значно втративши оздоблення модерну).

Серед останніх відзначимо колишній готель «Континенталь» (вул. Проскурівська, 56) – цікавий зразок пізнього модерну, що зберігся дотепер майже без змін. Побудований у 1910-1912 роках проскурівським купцем Сімхою Вассерманом, торговцем галантерейними товарами і щедрий меценатом, членом правління благодійної ради місцевого комерційного училища. Початковий проект мав три поверхи на ризалітах та два – у міжризалітовому об'ємі (див. іл.36), але під час спорудження будинок був підвищений на один поверх без зміни оздоблення фасаду (див. іл.37). Після здачі будівлі в експлуатацію, в ній був влаштований готель «Континенталь», який став одним із найкращих у місті – мав 3 «люксових» апартаменти, 5 номерів «першого класу», електричне освітлення і найголовніше – гаряче водопостачання. Зазначимо, що це в той час, коли в місті взагалі був відсутній водогін. Справа в тому, що С. Вассерман зумів домовитися з власником розташованого поблизу чавуноливарного механічного заводу (згодом завод «Пригма-прес») Б. Ашкіназі про організацію постачання по наземному трубопроводу води, яка нагрівалася в ливарному цеху підприємства... Нині – адміністративний будинок, перший поверх займає музей-студія фотомистецтва – єдиний в Україні музей такого профілю.

Іл.36. Проект готелю
«Континенталь», 1911 р.

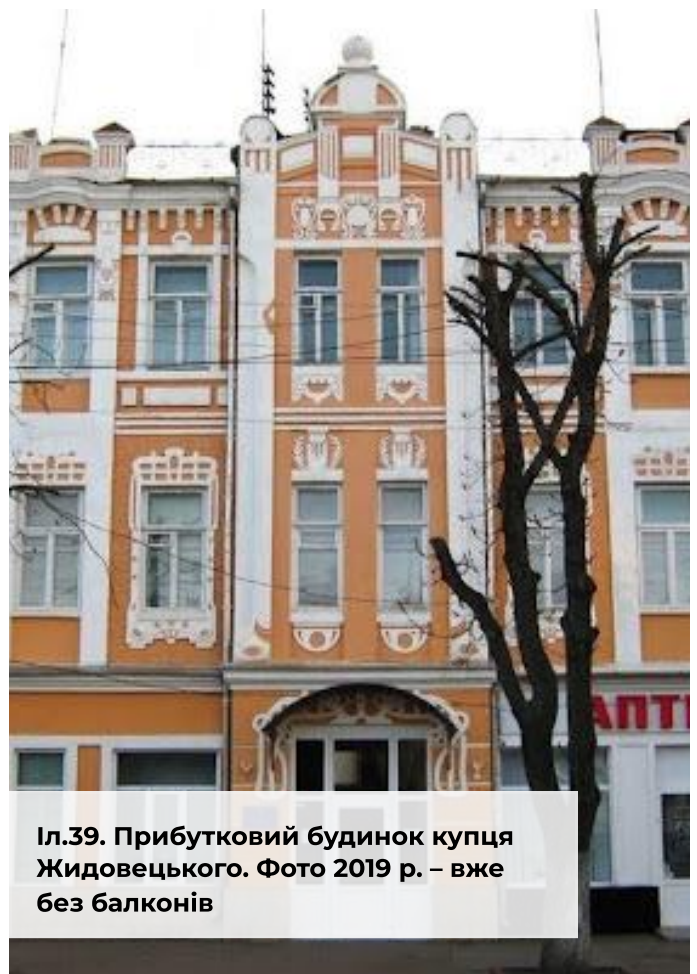
Іл.37. Колишній готель
«Континенталь». Фото 1980-х рр.

Серед колишніх прибуткових будинків відзначимо триповерховий прибутковий будинок купця Жидовецького (вул. Проскурівська, 35). Всі елементи на фасаді виконані у стилі модерн – аттик з щипцем, ліпний рослинно-геометричний декор, парапет із декорованих стовпчиків і ажурних металевих ґрат (див.іл.38-39). Побудований на початку ХХ ст. коштом торговця галантереєю Фроїмом Жидовецьким. На першому поверсі розміщувалася мануфактурна і галантерейна крамниця, другому-третьому – готель «Савой».

В роки Української революції 1917-1921 рр. приміщення будинку використовувалось різними військовими підрозділами в період їх перебування у Проскуріві: Армії Української Народної Республіки, Війська Польського, Червоної армії. У радянські часи був націоналізований, використовувався як адміністративна будівля.

Іл.38. Прибутковий будинок купця Жидовецького. Фото 1950 р. – ще з балконами.

Іл.39. Прибутковий будинок купця Жидовецького. Фото 2019 р. – вже без балконів

Чимало будівель з використанням елементів модерну було виконано без тинькування – у відкритій цеглі, що стало виразною особливістю архітектури Проскурова.

Цегляний фасад новобудов у Проскурові все частіше стали залишати без будь-яких оздоблюваних робіт ще від 90-х років XIX ст. Такий напрямок розвитку архітектури доби історизму, а згодом і модерну, отримав назву – «цегляний стиль», головні ознаки якого – відмова від тинькування фасадів будівель та рясне використання цегляного декору.

Важливу роль тут відіграють художні та технічні якості цегли, які дозволяють відтворювати елементи і деталі різних архітектурних стилів (див. іл.40).

Іл.40. Будівлі у відкритій цеглі: вул. Пилипчука,51, Європейська,4, Кам'янецька, 14

З історії відомо, що будівлі з непотинькованими фасадами масово споруджували ще в середньовічній Європі. Цегляний декор тоді широко використовувався в готичній та романській архітектурі. Але з XVII ст. в забудові європейських міст переважали тиньковані будівлі. Новий підхід будівництву у відкритій цеглі надав нідерландський архітектор Гендрік Петрюс Берлаге (1856-1934), котрий в своїх архітектурних проектах почав використовувати художні властивості цегли та каменю. А відтак «цегляний стиль» поширився у Західній Європі, звідки прийшов в українські землі тодішньої Російської імперії – спершу його використовували при будівництві промислових будівель та військових казарм, а з кінця XIX ст. стали споруджувати житлові та громадські будинки.

Так само було і в Проскурові. У «цегляному стилі» у 1889-1910 роках збудували міські казарми для 46-го піхотного Дніпровського полку (біля поштового переїду залізниці) та комплекси військових містечок 12-ї артилерійської бригади та 12-го уланського Белгородського полку (передмістя Дубове), які включали казарми, будинки для офіцерів, штабні будівлі, стайні, полкові церкви (див.іл.41). Більшість цих будівель зберіглись до наших днів, а полкові церкви, які нині є діючими храмами – Свято-Георгієвська (див. іл.42-43) та Свято-Андріївська (див. іл.44-45), є чудовими зразками сакральних споруд кінця XIX – початку XX ст.

Іл.41. Будівлі комплексів військових споруд 1889-1910 рр.: штаб міських казарм

Іл.41. Житлові будівлі для офіцерського складу 12-го Белгородського полку

Іл.41. Житлові будівлі для 12-ї артилерійської бригади

Іл.42-43. Полкова церква Дніпровського піхотного полку 1897 р. (поштівка поч. XX ст.) – нині Свято-Георгієвський храм (фото 2008 р.) з перебудованим верхом і дзвіницею.

Іл.44-45. Полкова церква Белгородського полку 1904 р. (поштівка поч. XX ст.) – нині Свято-Андріївський храм (фото 2012 р.) зберігся майже без змін.

Іл.44-45. Полкова церква Белгородського полку 1904 р. (поштівка поч. XX ст.) – нині Свято-Андріївський храм (фото 2012 р.) зберігся майже без змін.

На межі ХІХ – ХХ ст. у відкритій цеглі почали будувати переважну більшість житлових будинків та громадських будівель. Цегляний декор відтворював класичні елементи як історичних стилів, так і модного тоді модерну. До наших днів збереглися кілька десятків старовинних цегляних будинків того часу. Найяскравіші з них: реальне училище 1904-1906 рр. (вул. Героїв Маріуполя,3, нині – міська рада), магазин Журавльових 1903-1905 рр. (вул. Проскурівська,7, нині – комерційні приміщення), прибутковий будинок купця Толпіна (вул. Проскурівська,17, нині – БТІ та комерційні приміщення), відділення південно-російського банку 1903 р. (вул. Проскурівська,47, нині – обласний художній музей), міське училище 1906 р. (вул. Проскурівська,83, нині – Центр науково-технічної творчості молоді), єврейське училище початку ХХ ст. (вул. Шевченка,1, нині – архівний відділ міськвиконкому) та інші.

Іл.47. Реальне училище 1904-1906 рр.

Нині – міська рада

SOPRANO

телефонъ № 31. Фирма сущ. съ 1832 г.

Іл.48. Магазин Журавльових 1903-1905 рр.

Александровская улица, собственный домъ № 5.

МАГАЗИНЫ
Русскихъ и Иностранн
винъ,
бакалейныхъ
и
гастрономическихъ
товаровъ,
церковной утвар
иконъ
и
охотничьихъ прина
лежностей
Въры Васильевн
ВИЛЬЧЕКЪ
урожденной
ЖУРАВЛЕВО
въ Проскуровѣ.

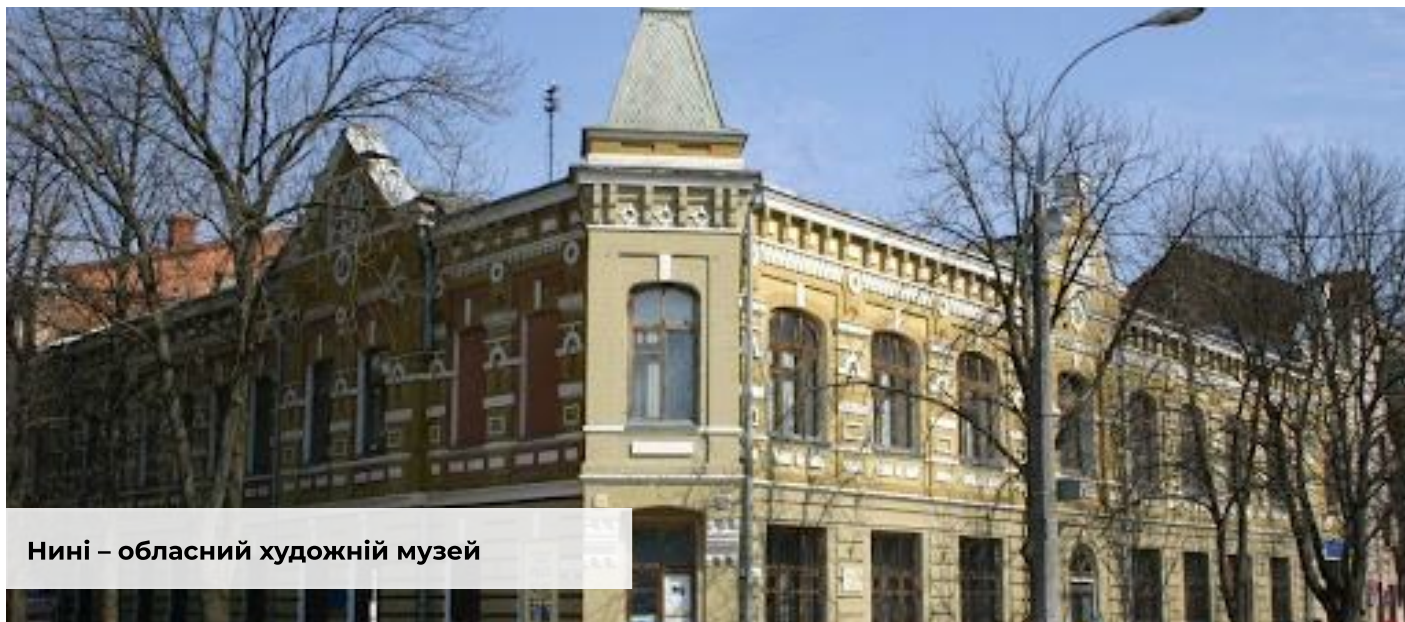
Нині – комерційні приміщення

Іл.49. Прибутковий будинок купця Толпіна поч. XX ст., нині – БТІ та крамниці

Іл.50. Відділення південно-російського банку 1903 р

Нині – обласний художній музей

Іл.52. Єврейське училище початку XX ст.

Нині – архівний відділ міськвиконкому

Надзвичайному поширенню будівництва у відкритій цеглі серед цивільного населення Проскурова сприяла передусім поява у місті потужного цегельного кахельного і черепичного заводу Шлойме Гальперіна, який дав достатньо якісних матеріалів для забудовників. Сприяли широкому розгортанню будівництва ще два підприємства тогочасного міста: Проскурівський чавуноливарний і механічний завод Бейриша Ашкіназі виготовляв різноманітні металеві конструкції, чавунні колони, балкони та інші металовироби для новобудов; Проскурівська фабрика столярних виробів Михайла Шильмана постачала на будівництво дерев'яну столярну продукцію (балки, віконні рами, двері, паркет тощо). Розповідь про ці підприємства заслуговує на окрему увагу.

ЦЕГЕЛЬНИЙ, КАХЕЛЬНИЙ І ЧЕРЕПИЧНИЙ ЗАВОД ШЛОЙМИ ГАЛЬПЕРІНА

Наприкінці XIX століття у Проскурові починається справжній будівельний бум, який викликає потребу великої кількості будівельних матеріалів. У місті виникає до десятка цегельних заводів, але всі вони були дуже маленькими та не могли задовільнити попит на цеглу. Проскурівський купець Шлойма Гальперін, вчасно зорієнтувавшись у ситуації, що склалася на ринку будматеріалів, вклав чималі кошти на закупівлю новітнього устаткування і з 1899 року організував на південній околиці Проскурова (передмістя Високе), ліворуч Кам'янецької дороги, цегельне виробництво. Підприємство отримало назву «цегельний, кахельний і черепичний завод».

Гальперин Шлойма Шмулевич (Соломон Самуїлович) народився 1850 року в купецькій родині у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії. Комерційну діяльність розпочав у 70-х роках XIX століття як орендар сільськогосподарських земель у селах Криштопівка та Бронівка, згодом у містечку Чорний Острів Подільської губернії продавав цеглу та черепицю. Й нарешті, у 1899 році збудував у Проскурові власний завод, який став найбільшим у місті та повіті.

Перше, що зробив Ш. Гальперін після запуску виробництва, це безкоштовно надав свою цеглу одному з місцевих домобудівників – Фроїму Гавриловичу, виставивши єдину умову – новопобудований будинок мав бути без штукатурки, щоб усі бачили, «якої відмінної якості моя цегла». Акція вдалася на славу – двоповерховий будинок, споруджений на розі Комерційної і Купецької (нині – вул. Подільська, 81), став чудовою рекламою гальперинської цегли. До того ж використання цеглин різної форми та розмірів дозволяли формувати різноманітний декор у поширеному на той час стилі модерн.

Іл.53. Шлойма Гальперін

Іл.54. Реклама Гальперіна – будинок Гавриловича, 1899 р.

Наступні роки завод ледве встигав задовольняти усі замовлення на продукцію, а з гальперінської цегли у Проскурові побудована більшість будинків початку XX століття. Разом з тим зростали статки власника заводу, який мав чистого прибутку з кожної тисячі реалізованої цегли – 2 рублі, тоді як конкуренти зі старою технологією – усього до 80 копійок. На початку XX ст. завод розпочав виробництво керамічної черепиці, ставши найбільшим на Поділлі її виробником. Виготовляли здебільше так звану «марсельську» черепицю, для чого Ш. Гальперін придбав за кордоном два спеціальних ручних преси. Фальцову пласку черепицю такого типу розробили в 1840 році французи, брати Джилардоні. У 1850 році об'єднання фабрикантів будівельних матеріалів у Марселі запатентувало черепицю та розгорнуло її масове виробництво. До кінця XIX ст. «марсельська» черепиця завоювала увесь світ, а її виготовлення поширилось за межами Франції. У Проскурові розгорнув його саме завод Ш. Гальперіна.

У 1904 році на заводі працювало 155 осіб, діяли дві гофманові печі (кільцеві випалювальні печі німецького винахідника Гофмана), один прес для цегли і два для черепиці, виготовлялося до трьох мільйонів штук цегли на рік. Всі цегельні заводи Проскурова разом виробляли продукції набагато менше гальперінського підприємства та й за якістю явно поступалися їй. Бездоганну репутацію здобули також керамічні вироби – черепиця та кахлі. Напередодні Першої світової війни підприємство отримало назву «Керамічні заводи Ш. Гальперіна», на ньому працювало 300 робітників, виробництво сягало 5 млн штук цегли, 300 тис. штук черепиці, 40 вагонів кахлів на рік. Крім того, підприємство налагодило виготовлення майолікових виробів.

Іл.56. Корпус цегельного заводу Ш. Гальперіна

Нова епоха в історії заводу настала після встановлення радянської влади. У 1921 році завод Ш. Гальперіна був націоналізований і одержав назву «Державний керамічний завод».

Від середини 1920-х років завод спочатку входив до окружного тресту «Житлоспілька», згодом підпорядковувався управлінню місцевої промисловості. Фактично до початку 1930-х років підприємство залишалося ледве не єдиним на все Поділля, яке мало механічне устаткування з виробництва цегли.

Обсяги виробництва цегли сягали 10 млн. штук на рік. Крім керамічної черепиці завод освоїв виготовлення більш дешевої цементної черепиці. Економія тут йшла передусім на енергозатратах, адже керамічну черепицю випалювали в печах при температурі 1000°C, а цементну – сушили при 60°C.

У 1935 році керамічний завод виготовив рекордні 14,5 млн. штук цегли. Відомо, що того року на підприємстві нараховувалось 100 працівників. У 1937 році був розроблений десятилітній план перспективного розвитку підприємства, за яким до 1948 року передбачалось збільшити потужність заводу та кількість працівників до 500. Проте, початок Другої світової війни не дозволив цей план вчасно втілити у життя...

У роки нацистської окупації завод продовжував працювати, але з перебоями. Застаріле обладнання не давало можливості виготовляти якісну продукцію.

Після завершення Другої світової війни підприємство офіційно отримало назву цегельно-черепичний завод та відновило повноцінну роботу. У 1950-х роках на заводі провели реконструкцію: встановили нове обладнання, організували потокові лінії, побудували потужні випалювальні печі. Виробництво зросло у декілька раз і до 1962 року досягло 43 млн. штук цегли, 620 тис. штук керамічної черепиці та 450 тис. штук цементної черепиці на рік. Завод підпорядковувався обласному управлінню промисловості будматеріалів.

На початку 90-х років XX ст. підприємство отримало назву Хмельницький завод будівельних матеріалів та у 1995 році було приватизовано. До сьогоднішнього дня збереглися деякі будівлі (наприклад, адміністративний корпус) старого заводу Гальперіна.

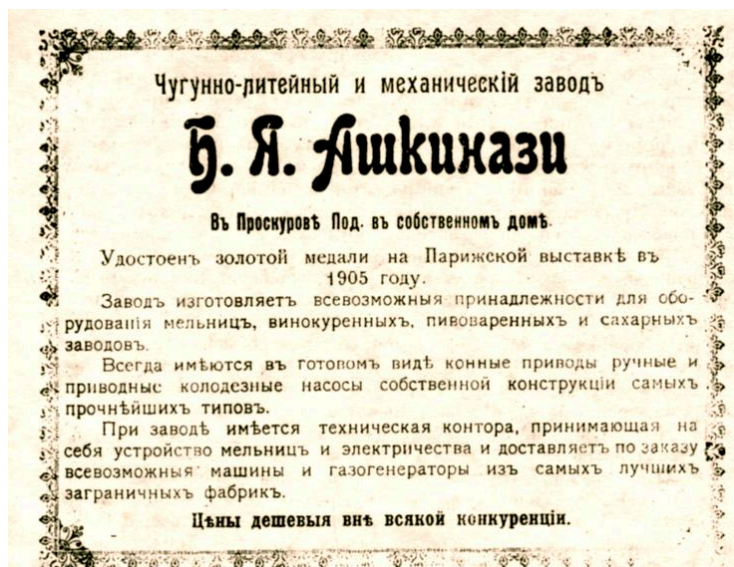
ЧАВУНОЛИВАРНИЙ І МЕХАНІЧНИЙ ЗАВОД БЕЙРИША АШКІНАЗІ

Наприкінці вулиці Героїв Майдану цілий квартал ліворуч займають цехи одного з перших підприємств міста в галузі машинобудування та металообробки.

Історія заводу почалась наприкінці XIX ст. У 1896 році на проживання до своєї рідної тітки у Проскурів приїхав починаючий інженер Бейриш Якелевич Ашкіназі. Придивившись до існуючої тоді в місті промисловості, підприємливий молодий чоловік помітив, що у такому великому сільськогосподарському регіоні, яким була Проскурівщина, відсутній виробник устаткування для переробної промисловості. Більше того, навіть найпростіші деталі для техніки не було де виготовити. Бейриш вмовив своїх родичів допомогти йому придбати частину механічної майстерні Федора Диберта і прилеглу до неї землю, що знаходилися біля поштового залізничного переїзду – у кварталі між вулиць Старобульварної – Мільйонної – Новобульварної (нині – Свободи, Героїв Майдану, Івана Франка).

У 1898 році на базі придбаної частини майстерні був створений та почав працювати чавуноливарний та механічний завод Ашкіназі. За короткий час підприємство стало одним з найбільших у місті. У 1907 році на ньому працювало 60 чоловік, було три горно (піч для нагрівання металу перед їх куванням), 16 металообробних верстатів, вагранка (піч для плавки чавуну). Завод виробляв різноманітне чавунне лиття, металеві вироби, механізми та деталі для млинів, гуралень, цукрових заводів. Особливою гордістю підприємства були колодязні насоси власної конструкції. До того ж при заводі працювала технічна контора, яка на замовлення розробляла інженерну документацію і проводила налагоджування млинів і електропостачання.

Вся продукція, вироблена на заводі Ашкіназі, була відмінної якості. Про це свідчить той факт, що у 1905 році підприємство відзначене золотою медаллю на Паризькій виставці.

Іл.57. Реклама заводу Ашкіназі

еликі замовлення завод Ашкіназі отримував від забудовників – виготовляв металоконструкції, підпірні колони, балконні огорожі. Нині у деяких старих будівлях міста збереглися чавунні підпірні колони (див. іл.58), ажурні огорожі балконів (див.іл.59) і сходових маршів (див.іл.61), металеве оздоблення карнизів та шатро будинків (див. іл.60).

Іл.58 - чавунні підпірні колони

Іл.59 - ажурні огорожі балконів

Іл.60 - металеве оздоблення карнизів та шатро будинків

Іл.61 - сходові марші

Іл.58-61. Металеві конструкції заводу Ашкіназі на будинках міста

Цікаво, що Федір Диберт, побачивши спритність Бейріша Ашкіназі, у 1899 році на базі частини механічної майстерні, що залишилась у його власності, теж вирішив заснувати чавуноливарний і механічний завод. Але завод Диберта не зміг стати конкурентом сусіднього підприємства та займався переважно ремонтом сільгосптехніки, виготовляв соломорізки, корморізки, зернотерки тощо. У 1914 році завод Б.Ашкіназі поглинув підприємство Диберта, розширивши свою виробничу базу майже на весь квартал.

Після встановлення радянської влади наприкінці 1920 року завод Б.Ашкіназі був націоналізований. Спочатку він входив до складу державного промислового комбінату, а з 1926 року діяв вже самостійно, отримавши статус підприємства союзного значення (всього в довоєнному Проскурові таких заводів було два – ще цукровий). У ці роки підприємство називалося коротко – механзавод. У повоєнний час завод став називатися верстатобудівним, а з 1960-х років – ковальсько-пресового устаткування. Відповідно змінився й асортимент продукції – на заводі виготовляли пневматичні молоти і термопластавтомати, а з 1970-х років – верстати-автомати для виробництва цвяхів, пружин, шайб. У 1990-х роках завод отримав назву «Пригма-прес», тривалий час успішно працював, але у 2000-х роках поступово згорнув виробництво, віддавши значну частину цехів під комерцію.

ФАБРИКА СТОЛЯРНИХ ВИРОБІВ МИХАЙЛА ШИЛЬМАНА

Наприкінці XIX ст. Проскурів переживає промислову «революцію». З'являються великі підприємства, і одночасно виникає тенденція до концентрації промислово-торговельного капіталу. За винятком кількох великих заводів вся промисловість, а також велика торгівля зосереджуються в руках трьох єврейських родин: Маранців, Мозелей і Горенштейнів. Але десь в 1908-1910 роках у розмірене й стає життя Проскурова вривається «нова хвиля» молодих підприємців, які за короткий час завоювали провідні позиції в економіці міста, відтіснивши на другий план десятиліттями сформовані династії.

Серед «нових» промисловців у ті роки встав на ноги молодий купець Михайло Шильман. Почав він свій бізнес з того, що ввійшов у частку володіння паровим млином Маранца, поступово придбавши його собі. На капітали, що з'явилися, М. Шильман побудував у кварталі на розі Старокостянтинівського шосе та вул. Великої Вокзальної (нині – Шевченка) солодовий завод (згодом – хлібозавод) та фабрику столярних виробів (згодом – меблева фабрика). Останнє підприємство стало надзвичайно прибутковим для М. Шильмана – на ньому він за короткий час сконцентрував майже всі замовлення на столярку і дерев'яні вироби для новобудов, залишивши тим самим без роботи численних столярів-кустарів. У червні 1914 року був навіть епізод, коли група збанкрутілих у такий спосіб столярів намагалася підпалити фабрику «проклятого капіталіста». Але пожежа знищила лише склади і господарську прибудову – вчасно спрацювала проскурівська пожежна дружина. Крім заводів, М.Шильман володів однією з кращих у місті друкарень «Порядок», у якій друкувалося багато місцевих газет.

На сьогодні нажаль переважна більшість виробів фабрики М. Шильмана, яка зовні прикрашала старі будинки – віконні рами та двері втрачені. Лише деякі старі будинки ще зберегли автентичне столярне оздоблення (див. іл.63-64).

Іл.62-64. Реклама фабрики Шильмана та її вироби – двері, рами, оздоблення

ТАКИМ ЧИНОМ, ПРОТЯГОМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ
СТ. ПРОСКУРІВ ВПЕРШЕ У СВОЇЙ ІСТОРІЇ ЗАЗНАВ
РЕГУЛЯРНОЇ КОНТРОЛЬОВАНОЇ РОЗБУДОВИ,
З'ЯВИЛИСЬ ПРЕЗЕНТАБЕЛЬНІ БУДИНКИ,
ВІДБУВСЯ БЛАГОУСТРІЙ МІСЬКИХ ВУЛИЦЬ.

Іл.67. Вулиця Кам'янецька. Поштівка 1910 р

Розбудова Проскурова пройшла у два етапи. На першому, коли після нищівної пожежі 1822 року затвердили генеральний план Проскурова 1824 року, за яким були розплановані вулиці та квартали центральної частини міста, а також визначений характер забудови. На цьому етапі, який тривав до 80-х років XIX ст., місто здебільше було забудоване за типовими проектами без виразної архітектурної стилістики та оздоблення. До наших днів збереглися лише церква Різдва Богородиці, значно перебудований тюремний замок та одиниці житлових будинків.

На другому етапі (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.), коли був скорегований генеральний план із врахування прокладеної 1870 року залізниці та містяни стали заможнішими, у Проскурові почалась вже забудова, що відповідала певним архітектурним стилям доби історизму (неокласицизм, неоготика, неоренесанс, необароко) та модерну. У цей час виникає окремий напрямок в архітектурному оздобленні – «цегляний стиль», у якому збудовано десятки житлових, громадських та промислових споруд міста. Будинки у відкритій цеглі з використанням елементів декору історичних стилів та модерну стали визначати архітектурне обличчя Проскурова на початку XX ст.

Будівельний «бум» на межі XIX – початку XX ст. став можливий також завдяки появі у місті потужних виробників будівельних матеріалів та конструкцій. Передусім – цегельного, кахельного і черепичного заводу Гальперіна.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗРОБИВ СЕРГІЙ ЄСЮНІН,
ПРАЦІВНИК ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ